

W

Українська

мова і література в школі

3
1972

ЗМІСТ

Степан Крижанівський — Бойові завдання літературно-художньої критики 1

ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЇ

- Г. Я. Неділько — Романтичний герой в історичних поемах Т. Г. Шевченка 7
 Н. Т. Рудик — Звеличення людини-творця (Про «Циклон» О. Гончара) 14
 В. Ф. Сич — Синтаксичні функції інфінітива 24
 О. О. Чехівський — Стилїстичний синтаксис памфлета 31

МЕТОДИКА ЛІТЕРАТУРИ

- І. М. Проценко — Розгляд новел В. Стефаніка 35
 В. С. Сидоренко — Драма Т. Шевченка «Назар Стодоля» 42
 І. І. Соболев — Вивчення байки «Вовк та Ягня» в 4 класі 46
 О. Ф. Тесля — Творчий переказ-переклад 49

МЕТОДИКА МОВИ

- І. С. Гмир — Розрізнення сполучників від однозвучних сполучень слів 54
 М. Г. Стельмахович — Вправи під час вивчення будови слова в 4 класі 57
 Н. Р. Медведєва — Використання пунктуації з стилістичною метою (Матеріал для факультативних занять) 61
 А. Ю. Гуревич, А. Д. Стріха — Цікава граматика 64

УЧИТЕЛЕВІ 5 КЛАСУ

- Є. М. Кучеренко — Виразне читання і розвиток мови учнів 66
 А. Д. Мельниченко — Вивчення часів дієслова 71

НАРИСИ ПРО МАЙСТРІВ

- Василь Федорів — Складові успіху 74

Трибуна словесника

- Обговорення проекту «Критеріїв і норм оцінки знань, умінь і навичок з української мови учнів 4—8 класів» 79

КОНСУЛЬТАЦІЯ

- В. М. Винницький — Про одну теплицю в наголошуванні іменників середнього роду II відміни 84
 Відповіді читачам 87

З РЕДАКЦІЙНОЇ ПОШТИ

- Д. М. Білецький — У словесників Буковини 89

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

- І. К. Білодід — П. П. Плюш. Історія української літературної мови 91

ХРОНІКА

- Якісні знання та ідейні переконання (У колегії Міністерства освіти УРСР) 95

В. о. головного редактора О. М. БЕЛЯЄВ

Редакційна колегія: В. Ф. АНІСОВ (заст. головного редактора), Т. Ф. БУГАНКО, Ф. Т. ЖИЛКО, Ф. С. КИСЛИЙ, М. О. КОСТЕНКО, С. А. КРИЖАНІВСЬКИЙ, О. Р. МАЗУРКЕВИЧ, А. П. МЕДУШЕВСЬКИЙ, М. В. ПАВЛОВИЧ, М. А. РУДЕНКО, Н. Т. РУДИК, І. О. СИНИЦЯ, П. П. ХРОПКО.

Відповідальний секретар В. П. ПОЛІЩУК

Адреса редакції: Київ-ГСП, вул. Юрія Коцюбинського, 5, тел. 79-80-71, дод. 3-13, 3-21, 3-23; 79-14-98.
 Коректори В. П. Мірошник, Л. В. Ліщинська Технічний редактор О. А. Черська

БФ 06604. Здано до набору 20. I. 1972 р., підписано до друку 22. II. 1972 р., формат паперу 70×108¹/₁₆.
 Друк, арк. 6, умовн. друк. арк. 8,4, обл.-вид. арк. 9,4, тираж 58 300, зам. 126.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», Київ, вул. Андрі Барбюса, 51/2.

Ежемесячний методический журнал Министерства просвещения УССР «Украинский язык и литература в школе» (на украинском языке).
 Адрес редакции: Киев-ГСП, Ю. Коцюбинского, 5.
 Услови. печ. д. 8,4, тираж 58 300, заказ 126, цена 45 коп.

Ордена Леніна комбінат печаті видавництва «Радянська Україна», Київ, Андрі Барбюса, 51/2.

Звеличення людини-творця

(Про «Циклон» О. Гончара)

У 1971—1972 навчальному році шкільна програма з літератури збагатилася новими творами. Серед них — і роман О. Т. Гончара «Циклон». Розглянувши на уроці твір оглядово, як рекомендує програма, вчитель може поглибити його вивчення з учнями на факультативних заняттях чи в позакласній роботі.

Письменник є автором кількох романів та повістей, у яких розробляється тема боротьби радянського народу проти німецько-фашистських загарбників, та мають усі ці твори спільну провідну ідею — вони спрямовані проти війни, розкривають її антигуманну сутність, несумісність із людським єством; у них опоетизовано мирний творчий труд людини, яка прикрашає землю садами і нивами, величними спорудами гідроелектростанцій і сонячних осель, збагачується нетлінними духовними скарбами.

Цей гуманістичний пафос — звеличення людини-творця — споріднює «Циклон» з попередньою творчістю О. Гончара, зокрема з романом «Людина і зброя». Богдан Колосовський є головним персонажем обох книг. Письменник продовжує розробляти тему героїзму радянського народу у Великій Вітчизняній війні та в роки мирного будівництва.

Сюжетна канва роману розгортається в плані розкриття внутрішнього світу радянської людини, нашого сучасника. Твір багатий на філософські роздуми (про мистецтво, його місце в житті людини та призначення в суспільстві), внутрішні монологи й ліричні авторські відступи етично-морального змісту.

Назва роману метафорична. Циклон — це, як відомо, гігантський атмосферний вихор із зниженим тиском повітря всередині («око бурі»), грізне явище природи, сліпа, таємна (бо не до кінця ще з'ясовано його причини) сила стихії... Налітає, руйнує, нищить і несподівано зникає...

Та письменник, як видно, має на увазі не тільки явище природи. Циклон у творі — категорія суспільна: це розгул антигуманістичних сил фашизму, суспільний циклон, що прокотився Європою в першій половині ХХ століття і ще й зараз погрожує людству спалахами воєн у різних куточках планети, іде наступом на людину, щоб спантеличити, спустошити її, зробити егоїстичною, жорстокою, байдужою до всього на світі, крім себе.

Невже у ХХ столітті нема порятунку від такого «циклону»? І всім твором О. Гончар переконливо відповідає: є, він у соціалістичному ладу, в життєстверджуючій філософії, освітленій марксистсько-ленінським вченням, в оптимістичному світосприйманні радянської людини, вірі в творчий геній людства. Цей оптимізм породжує і високу любов до Вітчизни, відданість комуністичним ідеалам рівності й братерства народів.

Ця ідея освітлює всі змальовані в «Циклоні» події.

За змістом і розвитком сюжету — це роман багатоплановий, мовиться у ньому і про минуле, і про сучасне, і про майбутнє (яким воно буде, яким готуємо ми його нашим нащадкам?). Та в композиційній структурі домінуючими є дві сюжетні лінії, що часом зливаються в одну — і героями, й ідейним ствердженням величчя радянської людини, що явила себе перед усім світом переможцем насильства і зла у Великій Вітчизняній війні і зараз демонструє свій гуманістичний геній у двобої з імперіалізмом, за світле майбутнє людства.

Твір починається з наших днів. Богдан Колосовський, нині кіно-режисер, що після війни пройшов добру школу кіномистецтва у видатного майстра, разом з оператором Сергієм Танченком, перебравши «пуд сценарної руди», спинається на сценарії, який підказало саме життя. Це один із пережитих Богданом трагічних і разом з тим героїчних епізодів Великої Вітчизняної війни. «Ні відстань, ні час цього не зітре. Як болять тобі,— звертається Богдан до Сергія,— твої поліські Лідіце, так болить і мені ота гірка, найтрагічніша стрічка життя. Є такий біль, що, мабуть, назавжди в душі запікається. Кровоточить — чого не торкнись... Закривавлений наш студбат, що стоїть у житах, схилившись над першою молодого смертю... І живий Дніпрогес, взятий на коротке замикання, де мертво горять генератори і полум'я бурхає з вікон машинного залу... Той смуток нищення, відчай, той біль, що вже перестає бути болем,— якими кадрами його передати? Нелегко? Виятрює? Болить? Чи, може, саме тому й варто братися, що болить?»

І вони створюють фільм про Велику Вітчизняну війну.

Далі в тканину сучасності, у змалювання життя Колосовського з Сергієм у готелі на березі моря, а пізніше, в трудові дні кіногрупи в передгір'ї Карпат, напливають кадри майбутнього фільму, то розкриваючи крупним планом героїчну епопею стійкості і незнищенності душевних сил і наснаги радянських людей, то віддаляючись мерехтливим маревом місячного сяйва, в якому розквітало вічно живе і невмируще почуття любові, вірності і щастя.

«Гора над містом. На горі — тюрма. В тюрмі — ми» — лаконічними словами, ніби чітко окресленими кадрами, розпочинається фільм-розповідь про пережиту Колосовським і його друзями трагедію прориву до Харкова в 1942 році.

Йшли в бій за рідне місто несамоовито, шалено і... потрапили в пастку. Хтось вчасно не дав відповідного наказу... І ось тепер вони — військовополонені.

Не можна без душевного болю читати сторінки про перебування їх у тюрмі, про отой жорстокий розрахунок гітлерівців на методичне знищення людської особистості. «Холодна гора є для нас не просто місцем ув'язнення, жаховиськом табору, вона стає поняттям. Здається, вона на те й розрахована, щоб розчавлювати, спустошувати, руйнувати людину. Так, неволя руйнує людину більше, ніж рани, ніж хвороби, ніж голод, у цьому я переконався тут. Найбільша небезпека, що її таїть проти нас Холодна гора,— це здатність робити нас байдужими один до одного, повертати в стан очужілості, роз'єднувати, обривати зв'язки між людьми», — міркує Колосовський. Полонених ще живлять спогади. Крізь морок ночі, в неясних мареннях привиджується їм рідна земля вільною — «висяює... Дніпрельстан радісною повинню турбінного світла, що його у вигляді плану ГОЕЛРО колись полишив Україні Ленін», ночі «крають душу болями втраченого, топлять мороком темряви. А вдень знову цей огидний стан байдужості, коли виснага зморює тіло і свідомість уже ледве тліє». Здається, нема вже порятунку, здається, вони, колишні звияжні воїни, вже мерці...

Перебігають кадри майбутнього фільму, і ми бачимо, як військовополонених ведуть на роботу. Ось Колосовський, поряд з ним іде його побратим Іван Решетняк, а з другого боку аж «гордовито крокує з люлькою в зубах, у кашкеті набакир Давид-кавказець, що його Решетняк уперто іменує Шамілем». «Люлька порожня, давно в ній не було тютюну, але вона міцно стирчить, стиснута в зубах, мовби промовляючи до тротуарів: «Ми ще живі. Ми не зломлені. Ми зробили все, що змогли».

І далі кінострічка розгортається показом долі цих друзів-побратимів, їхньої дружби, що сприймається як символ єднання радян-

ських народів, збратаних спільністю дій і прагнень так, як і в «Прапоносцях» (рота Юрія Брянського).

У дальших подіях розкриваються образи твору. Ось Іван Решетняк. «Хто найбільше підтримує нас у хвилини душевних криз, так це Решетняк. Спокоєм, розсудливістю своєю підтримує, бо розсудливе і мрійливе — це в ньому якимось уживається, поєднується за всяких умов». Він завжди будив друзів, коли в'язні шикувалися на роботу. Решетняк знав чудодійну, оздоровлюючу силу праці, плекав надію, що там, на роботі, «може з'явитися один із тисячі шансів» на втечу. А ще вірить він у те, що його дружина Катря таки знайде його.

Але це буде пізніше. А поки що — кадри жахливого життя на Холодній горі, уявлення, марення і спогади... У спогадах Богдана Колосовського вимальовується душевна велич Решетняка, його подвиги під час форсування Дніпра, врятування ним Колосовського і командира Чікмасова. Та «не вважав і не вважає себе Решетняк героєм, просто рядовий солдат — кадровик, і якщо є за ним подвиг, то це скорше внутрішній подвиг скромної Решетнякової душі, яка не раз сама себе пересиливала, не раз над собою підносила».

А ось кадр, що знайомить нас докладніше з Шамілем. «У Білгороді, серед загальної пониклості людської, — згадує Колосовський, — ти вперше побачив сміливе, горде лице, образ нескореної людини-воєнка, перед якою і табірна варта у подиві розступилась». То був «молодий командир кавказець, смаглий чорнобривий, з кров'ю запеченою на щоці. Розгонисто ступав він попереду, випростаний, з сміливим, аж ніби веселим лицем, з орденом Леніна, що квіткою горів на гімнастюрці». «Несамовитий катюшник», він усміхався «вільною усмішкою, ніби не вірячи ще, де він опинився, куди він потрапив. Усмішка його просто відмовлялася визнати цю нову дійсність».

Вдумливий і співчутливий Решетняк міркує: «Такому йому не жити». На ранок, переодягнений в гімнастюрку рядового солдата, з орденом Леніна, захованим біля самого серця, Давид разом з новими друзями протовпився в перший етап і цим рятує себе.

Майбутній фільм розгортається сюжетно, і ми бачимо друзів-воїнів на жнивах у радгоспі, де тепер ворожий маєток. Нескорені духом, плекають вони думку про втечу, про боротьбу і святу помсту фашистам.

Колосовський, Решетняк і Шаміль під керівництвом лейтенанта-оточенця Байдашного створюють ядро підпільної організації військовополонених, яке зв'язується через сестру Байдашного Прісю з партизанами. Визначено і завдання організації: діставати зброю і знищувати ворога. «Щоб не ставити ваш барак під удар, операції здійснюватимемо більше на стороні», — сказав Байдашний.

В описові зустрічі Колосовського та Шаміля з Байдашним чітко вимальовується цей організатор опору. «Людина-винищувач» — ось чим він притягує тебе, і за це його визнаєш», — думає Колосовський.

Військовополонені організовують свій трибунал, виносять вирoki і здійснюють їх. З того часу багато дивних, неймовірних справ було здійснено. «Знайшлися сапери. Знайшлися мінери. Знайшлися відважні душі, готові на будь-яке завдання». Вражаючим є момент покарання зрадника Йони-поліція: «Як непоміченими виїхали з маєтку, так непоміченими й повернулись троє вершників удосвіта до стайні. Мовчазні, з суворими лицами, задубілі на вітрі». «Не стало зрадника... в Решетняковому селі... Зник загадково». Іншим разом відбили полонених, підірвали кілька німецьких машин на тиловому шляху.

Чутки про невловимих месників ширяться між людьми, звеселяючи душі скорботні, вселяючи віру у визволення. «Кожен полонений, як політрук самозваний... пересуває фронт, підіймає... надію...»

Промайнули у створюваному фільмі й привабливі жіночі образи, якими пов'язується у творі проблема гуманістичного пафосу любові, творчої сили кохання.

До дружини Івана Решетняка Катрі таки дійшла одна з незчисленних кинутих чоловіком записок, і одного дня, мов із легенди, з'явилася вона біля стайні в маєтку, де працював Решетняк. «Не скинувши й вузлів, спасено припала йому до грудей, умерла. На мить зник світ увесь, зосталось їх двоє. Все варто було пережити, усе перейти, щоб дочекатись цієї миті». Письменник підкреслює силу любові: Катря наперекір знегодам знайшла свого Івана, а він з набутою на війні суворістю і твердістю на запитання дружини, чи хоч згадував про неї, відповідає: «Може, завдяки тобі і вижив». А коли його відірвали від дружини і погнали до барака, всю жагу своєї нескореної любові вилив він у рідній пісні «Ой зійди, зійди, ясен місяцю...» «Весь простір степу повниться нею, піснею-протестом, піснею-жагою, і була вона на цьому гіркому світі як знак чийогось оживання, знак повернення до життя». Любов звеличує людину, робить її прекрасною: «З сльозами на очах слухала Катря Іванове пісенне прощання, вона цього вечора вдруге закохувалась у нього, що, віддаляючись, ніби назавжди, набезвік, був їй зараз найкрасивіший з усіх людей на світі».

Красунею, ставною, з задумою в глибоких очах, неговіркою, милою і вірною у своїй трагедії кохання з Шамілем проходить перед читачем зв'язкова Пріся. До війни вона вчилася у педтехнікумі, збиралася бути вчителькою, та налетів «циклон» — війна, «тут їй тоді й світ замкнувся...»

Письменник наголошує на типовості цього образу, хоч разом з тим індивідуалізує його: «Звичайне, простеньке життя, як і в багатьох її ровесниць. Тільки сама чимось особлива, душевна, принадна, таку мову співучу, бринливу Шаміль, здається, ще ніколи не чув». І сказав їй: «В тебе славна душа». Тут, у неволі, спізнав Шаміль красу і щастя справжньої любові, «заяснів йому світ, засміялась душа». Покохали вони, і Шаміль «уже знов повертався до життя у його обірвані зв'язки і потоки. І воно приймало тебе, крізь нужденність твою невольницьку розпізнано в тобі людину».

Та недовго ясніло це «заборонне, недозволене щастя». Прісю, як і багатьох інших дівчат, погнали в рабство. І тут на повну силу виявилась її горда, нескорена душа. «Угнічена горем, з каменем на душі працює у пана на курятнику», а думкою лине на Батьківщину, в рідне село, до брата, до Шаміля.

За допомогу військовополоненим пани, оті «нещасні раби свого бездушного ордунгу», відправили її в табір. І поніс Прісю залізний циклон фашистського розгулу в п'ять смерті: «Ніби в ураганному вітрі, темними силуетами пролітають голі дерева, казарми, кірхи, пакхаузи...»

У душі Прісі палає справедливий осуд здичавіння і озвірілості фашистського «нового порядку» — цвинтаря культури і світла». «Де ж твої осяйні, великодушні міста, Європо? Нема їх, не чути ваших теплих атлантичних вітрів, ані вашої органної музики — нічний із сажею, огаристий вітрюга чорними хугами свище на нас із п'ятьми... Нічого нема. Навіть сталевих нема в нас голок, щоб можна було ковтнути. Ані папірця, щоб написати й кинути в ніч: «Любий, коханий мій. Живи і за мене. До останнього зблиску буду твоя!» — останні слова нескореної дівчини.

В одній із операцій таємної організації військовополонених у колишньому радгоспі загинув Шаміль. Гине в боях відважний і добрий Іван Решетняк. Поглинув їх циклон війни, але безсмертними навіки залишаються вони у пам'яті людській. Трудові, бойові, духовні традиції бійців Великої Вітчизняної війни живуть у дерзновенних ділах

наступних поколінь покорителів космосу, борців проти розтлінної буржуазної ідеології. Молоді підхопили естафету старших і гідно несуть її.

Цей намічений автором ідейний і сюжетний трамплін між першою і другою частинами роману, звичайно, вгадується, хоч і не завжди виразно та художньо переконливо здійснюється у другій частині.

Якщо у першій частині роману, у вставних новелах про Капу, астронома, медсестру з катакомб змальовано радянську людину, що силою свого патріотизму й ідейної переконаності перемогла циклонну навалу фашизму, то друга частина твору розкриває силу протистояння її з природним циклоном, який несподівано налетів на Карпатське передгір'я. Це стихійне лихо справді трапилося в Карпатах, і О. Т. Гончар був очевидцем і учасником рятувальних робіт.

Злива залила оселі, сади, ниви, знесла мости, ураганний вітер повісивав з корінням дерева, зруйнував гідроелектростанції, бетонні фундаменти, здавалося, вічних споруд. Здається, що може зробити людина проти стихії? Та описом поєдинку з циклоном письменник показує силу, що може приборкати й циклон — це висока організованість, зумовлена самою соціальною природою Радянської влади, це дисципліна, воля, розважливість, людяність. «Нема тут місця для паніки», хоч все реве, дихає холодом з темряви, атакує. «Як на фронті», — зауважує Колосовський.

Надходять повідомлення про нові збитки, що несе ураган, та розумна воля радянської людини протистоїть стихії: «Рятувати людей! Не допустити жертв!» — лунають чіткі накази секретаря райкому партії. «Рятувати людей! Тут все зараз звелось до цього, до голого принципу гуманності, конкретної, ділової», — думав Колосовський, стоячи в гурті незнайомих людей. Усі рятувальні засоби було введено в дію. Перед читачем постають образи секретаря райкому партії, голови сільради, лейтенанта міліції, голови комісії рятувальних робіт, генерала, молодих солдатів (вчорашніх новобранців) — якутів, узбеків, росіян, українців, — яких «життя підбирало» в інтернаціональний «ковчег спасіння» як визначив жартівливий «страж порядку» дільничний міліціонер Лукавець. Вони з'являлися в найнебезпечніших місцях, їх згуртував і надихнув гуманістичний принцип народної влади — не зважати на небезпеку в ім'я порятунку людини. «Рятуємо людину!», — далеко по селу рознесло світання розлуною лункістю вод мегафонний заспокійливий маніфест Лукавця.

І як колись, у грозові дні Великої Вітчизняної війни, радянські воїни стали «визвольниками» від фашистського «циклону», так зараз вони є рятувальниками від стихійного лиха. «З найкращого боку себе показали солдати». «Наперекір усьому, існує ж таки спадкоємність людського в людині. Є воно, діє ще різкіше, виявляє себе в критичні хвилини», — думав Колосовський, наближаючись в амфібії до Підгайців. — Життя справді має свої золоті естафети, без яких озлиднів би світ».

Носії цієї «золотої естафети» діють чітко й енергійно, забувши про сон і відпочинок. І в людей душа стає на місце, вгамовується лемент. «Худобу і майно — в останню чергу. Рятувати людину!» — лунає над ошалілою стихією найвищий закон комуністичної моралі, викликаючи сльози розчуленої вдячності в очах старших. А молодь і не розуміє, чого вони так — «все законно»... «Тому й плачем, що по-людськи до нас, що законно».

Герої-переможці красиві своєю скромністю, свідомістю обов'язку. Такий є, наприклад, льотчик капітан Решетняк, який сказав врятованій ним Ярославі: «Ми не знаменитості, ми — буденні». Його репліка викликає авторів роздуми про «буденних» людей, про їх високе покликання творити нове життя: «Якщо взяти скромну життєву твор-

чість Решетняків, то нема чого за неї соромитись. Чесність, як найвищий знак якості, відкарбована на кожному прожитому дні».

Коли ж говорити про стиль твору, то слід зауважити, що опис рятувальних робіт та їх наслідків у другій частині часом позначений елементами нарису, і тоді ніби перериваються зв'язки з художньою тканиною роману: «Держава не шкодувала потерпілим допомоги: залізницею вже йшли для населення краю дефіцитні будівельні матеріали, продукти, різні товари. Колгоспи було звільнено від планових поставок... Не зачеплені циклоном області теж виявляли сприяння: за домовленістю з ними бригади з потерпілих колгоспів вирушали на схід заготовляти корми для худоби, тюкувати соломі. Життя входило в звичну трудову колію». Але, на нашу думку, ці нарисові елементи повністю ув'язуються з ідейним, гуманістичним спрямуванням твору своєю високою громадянськістю і тим виправдовують себе.

Як відлуння героїчних справ прапороносців, які звільняли Європу від фашистського поневолення і дістали подяку визволених, сприймаються у романі «Циклон» картини прощання врятованих людей з бійцями Радянської Армії, що боролися з стихією. «Зворушливі сцени прощань із солдатами відбувалися по селах. Самі, не чекаючи вказівок, люди несли своїм рятувальникам подарунки, найкращі свої вироби віддавали їм народні майстри-різьбярі».

Наче після бою, шикуються в день прощання всі рятувальники. Урочистістю пройняті короткі, як чіткий військовий крок, карбовані речення опису свята перемоги над циклоном: «Музика вдарила туш. Ішли амфібісти. Льотчики вертольотів. Понтонники... Мерщій кинулись шикуватися комсомольці з рятувальних дружин». З рук секретаря райкому партії одержують нагороди генерал, молоді офіцери, солдати. Джумагалієв, Скоморохов, — лунають прізвища. Ними автор знову й знову підкреслює чуття єдиної родини збратаних радянських народів, що стало запорукою ратних і трудових перемог нашої країни. «І раптом Колосовський здригнувся, почувши знайоме прізвище: капітан Решетняк! Молодий, бездоганної виправки офіцер одержував грамоту. Розгін плечей, гідність постави. Міцне, повите спокійною усмішкою обличчя. Вилитий Іван! Наче той ожив, наче воскрес». Так, «золота естафета» поколінь... «Минуле проростає в сучасне» — такий підтекст другої частини роману.

А наймолодшому поколінню в особі Бронька-дев'ятикласника устами лейтенанта міліції Лукавця автор ставить завдання на майбутнє: «Циклон загнудати! З космосу знешкодити його. Це я вже тобі полишаю. Займись!»

Зв'язуючи події минулого і сучасного, кидаючи погляд у майбутнє, автор розкриває ще один фактор, який у житті суспільства виконує високу місію в історичному плині подій, у зв'язках поколінь — він веде мову про мистецтво.

З когорти незламних, стійких сміливців, героїв Великої Вітчизняної війни, змальованих у романі, живим залишається Богдан Колосовський. Це головний герой твору, що своїм життям зв'язує минулу війну і сучасний світ діяльністю кінорежисера, виховує достойну зміну, передає «золоту естафету» операторові Сергію та актрисі Ярославі. Цей образ складний і роздумами філософсько-етичного змісту, якими автор його наділяє. І тут можна згадати слова Л. Новиченка, який у доповіді на VI з'їзді письменників України зауважив, безперечно маючи на увазі і образ Колосовського, що в деяких нових романах О. Гончара «помітно порушується рівновага між авторською, умовно кажучи, «лірикою», якою блискучою б вона не була, і реалістичним саморозвитком характерів, що просять, можливо, для себе і більшого сюжетного простору».

Образ Колосовського і композиційно навантажений: він зв'язує обидва плани роману, діє у двох паралельних сюжетних площинах.

Спостережливим і вдумливим, добрим і справедливим, вразливим і ніжним ми пам'ятаємо Колосовського ще з роману «Людина і зброя». Тут, у новому творі, він часто згадує свій студбат, вболіває за долю загиблих, роздумує, міркує, оцінює явища і людей, підносячи міру оцінки на найвищий рівень, еталоном якого є гуманність, ідея служіння народові. В його уста вкладає письменник свої роздуми про добро і зло, світло і тьму, високе призначення мистецтва, облагороджуючу і вічно живу силу кохання, щастя бути справжньою людиною і чесно пронести це звання.

Колосовський як режисер пройшов велику школу у видатного «кінововка», став митцем високого класу і прагне розповісти молодому сучаснику про ратні подвиги свого покоління, показати звірине обличчя фашизму і незнищенність вільної людини, одухотвореної ленінськими ідеями.

З-під його «кіно-ока», мов живі, наблизились до нас люди, яких не вбити, не знищити, як того Тимоша з довженкового «Арсеналу». Вони допомагають Богданові передати естафету звияжнього духу молодому поколінню, з яким стоять вони нині пліч-о-пліч і долають природні циклони та борються за розум і душі молодих, що на них націлила своє вістря буржуазна пропаганда.

Сьогодні Колосовський замінив автомат на перо митця. І як колись він переміг у битві з фашизмом, так у наші дні він перемагає своїм мистецтвом, володіючи методом соціалістичного реалізму. Він створює хвилюючі картини пережитої народом трагедії.

Роздуми Колосовського над природою героїзму радянських воїнів пройняті пафосом усвідомлення духовної сили радянської людини: її не вбити, не знищити ніяким ворогам.

Ось, наприклад, його міркування про задуману стрічку: «Фільм про найтяжче? Їх, ніким не зафільмованих, воскресити і вивести на екран? Адже вони зовсім не готувались до ось такого, до екранного життя. Просто жили, боролись. Ніхто з них не думав, що якийсь його жест, і слово, і вчинок раптом колись постане у світлі екрана для всіх. І, нарешті, що скажуть вони для нього, який житиме у третьому тисячолітті, десть поза межами нашого буття. Може, краще промовчати? Чи треба, щоб знав? Щоб почув їх і зрозумів? І все їхнє взяв собі на карб?» Так, це дуже важливо — взяти на карб, стверджує письменник, адже героїчні ратні і трудові традиції мають об'єднувати покоління, бо нема майбутнього без сучасного, як сучасного без минулого. І кіномитець наказує собі: «Лови! Лови кадр, Колосовський! Впіймай і увічни! Зупини час на його шаленім скаку! Застав зупинитися мить — прекрасну чи навіть потворну!»

Колосовський розуміє відповідальність, яку беруть на себе працівники науки і мистецтва перед людьми. Все в житті взаємопов'язане, ніщо не з'являється на голому місці. Роздумуючи над джерелами фашизму, він у розмові з професором Ізіомським робить висновок, що «філософи винуваті теж». Адже буржуазна філософія, література і мистецтво немало попрацювали, щоб запаморочити гарячі голови людиноненависницькою теорією панування вищої раси, щоб отруїти смородом смолоскипів і кострищ нашу планету. «Хто ти є? Геній чи ідіот? Юберменш, надлюдина? Справді віриш у це! Чи що там сидить у твоєму арійському лобі? — міркує Колосовський у тюрмі на Холодній горі. — Ти справді певен, що можеш зневолити мене, переінакшити, що як здер з мене чоботи, так само зможеш видерти, виграбувати з мене душу? Гадаєш, мабуть, що залізною п'ятою зумієш розтоптати мій дух, поступово перетворити мене в худобину, в раба? А як же тоді з усім тим, що було? З поемою Дніпрогесу, і з багряним листям, що

шелестіло нам у парках, і з тучею Тарасового чола? Як бути з ліхтарями кохання, що світили нам в осінніх туманностях?» Ні, не витруїти у радянської людини її людського начала. Колосовський згадує епізод свого ув'язнення на Холодній горі, коли вони (з Решетняком і Шамілем) поділили здобутий Решетняком кульок з чорною локшиною не на трьох, а на чотирьох: «Бери, товаришу... Ось коли душа відчула полегкість! Вперше після днів і ночей неволі, після всіх приниженень полону кожен із нас пережив ніби мить оновлення, ніби просвітленими очима глянули один на одного. Бо коли знайшлося в тобі щось таке, що перемогло спазми голоду, крик шлунка, — ти ще не звір, ти ще людина!»

І цей девіз: ти мусиш бути людиною! — проходить через усі роздуми Колосовського й надає високого гуманістичного звучання творові.

Як у грізні дні Великої Вітчизняної війни разом з своїми друзями переміг Колосовський фашистських заброд, так тепер, у бою за людські душі, він перемагає своїм мистецтвом, що стверджує добро і красу.

Гуманістичні принципи беруть на своє озброєння і молоді митці — кінооператор Сергій, актриса Ярослава та інші члени кіногрупи, які працюють над новим фільмом.

В образах Колосовського, Сергія і Ярослави у глибоко філософському плані розкриваються проблеми: джерела мистецтва, народ і мистецтво, призначення мистецтва, місце художника в духовному житті народу.

Колосовський роздумує над своєю професією і стверджує думку, що справжній митець силою своєї зброї — словом, пензлем, звуками музики виступає борцем проти зла і неволі, насильства і рабства, яке у всесвітньому масштабі ще загрожує людству. Але тільки той митець зможе переконати і навчити своїм мистецтвом, який тісно зв'язаний з життям народу і показує правду життя. Через те Колосовський і обирає змістом свого кінотвору героїчну боротьбу радянського народу проти фашизму. Життя, оживлене в образах художнього твору, увічнене на кіноплівці, вирізьблене на дереві, вилите в бронзі, не піде в небуття, не згасне у віках, воно стане безсмертним. Викрешувати вогонь людського духа — ось завдання мистецтва.

У діяльності Колосовського провідною є лєнінська настанова: «Мистецтво належить народові». Прямо це висловлено в словах видатного співця, народного артиста: «Жив на сцені, як у постійному бою, витрачав себе щедро, самозабутньо. Вважав, що коли маєш дар, успадкований від матері, від рідної пісні, від народу, то обов'язок твій — народові його й повернути. З повною самовіддачею, ще в більшій довершеності почуття й мислі». Мистецтво — це не розвага, а мисль і дія, почуття і вогонь душі.

Сергій продовжує і розвиває це творче кредо Колосовського. На екрані оживають Колосовський і його товариші: безстрашний Шаміль, добрий Решетняк, його дружина Катря, поетична українська дівчина Пріся, суворий Байдашний... Сергій так міркує: «Ось чиєсь життя продовжується в мистецтві. Життя перейшло в мистецтво, а мистецтво знов проростає в життя. Сучасне переплелось з минулим — не відділити».

Глибоке розуміння мистецтва розкриває автор у відповіді сільського сторожа на запитання Сергія: «А для чого мистецтво?» Старий відповів: «А для чого дерево цвіте?» Так, справді, — міркує Сергій, — старий вхопив саму суть мистецтва. Краса життя, природи творить красу мистецтва, яка потрібна людям, як хліб і вода, повітря і сонце.

Єдність мистецтва з життям письменник розкриває в роздумах Сергія. Він проти «ляльок» перед об'єктивом, відкидає пропозиції

кіноактриси Агнеси зніматися в ролі Прісі і схвалює вибір Колосовського, що обирає на цю роль Ярославу. Безкомпромісним, з отією, як висловився О. Гончар, «манією справедливості», проходить Сергій через увесь твір. У його образ втілено ті вимоги, які ставить автор до мистецтва: «Зненавида до штампу, жага пошуку, всечасне невдоволення собою. Це в ньому є!». І саме це робить його талановитим. Він, який хоче створити фільм про Світло — Світло розуму, Світло любові, Світло надії, погоджується знімати картину про Велику Вітчизняну війну, цей «роздум про незнищенність людини». І він зумів показати найголовніше — велич наших людей, їхню любов до Батьківщини, відданість комуністичним ідеалам. Сергій разом з Колосовським знайшли Світло в радянському громадянстві.

Бути чесним перед життям — цей принцип кидає Сергія у вир розбурханої стихії — циклону, щоб зафільмувати найголовніше, щоб схопити оту неповторну мить, яка буває тільки один раз. Кинувся і загинув на тонучому уламку мосту, знімаючи і знімаючи, не помічаючи смертельної небезпеки. О. Гончар стверджує тут одну з провідних проблем роману: справжня творчість є найвищим спалахом усіх сил людини, кращих її якостей, спалахом її таланту, мужності і громадянськості. Адже в ім'я правди життя, в ім'я людей кинувся Сергій у вируючу стихію, щоб «взяти цей хаос в лоб», зафіксувати отой «страшний і потворний світ руйнування». Картина Сергійового «двобою з циклоном», коли його влада «поширюється на всю стихію», вражаюча. Він «прицілюється об'єктивом, мовби розстрілює цю навальну потопну силу, мовби хоче спинити, стримати її похмурий розгул. Камера не знає передишки, оператор працює самозабутньо, шалено, з берега кричать йому, а він фільмує, фільмує, а міст під ним сідає, сідає...»

Які асоціації викликає цей опис? Та це ж опис бою! Це ж битва! Недаремно тут ужиті дієслова: «прицілюється», «розстрілює». Камера Сергія, як колись кулемет Решетняка чи «катюша» Давида, не знає передишки. І цим описом художник слова стверджує тезу, що мистецтво — це могутня зброя в житті суспільства, зброя, покликана захищати високі ідеали і формувати людську свідомість.

У натхненному творчому пориві гине Сергій. Так колись загинула молода кіноактриса Іванна, кинувшись, як говорить автор, «за другим чи п'ятим, чи якимсь там дублем в охоплені полум'ям декорації мосту бутафорського... Що її погнало туди? Чи тільки ж жорстокість націлених камер? Чи власна невтолена жадоба вдосконаленості, бажання актриси здобути ще один дубль, ще один, може, нечуваний, найрідкісніший, в котрому вона нарешті досягне недоступного, перевершить сама себе?»

У такому творчому пориві живе зараз і Ярослава, що знімається в ролі Прісі. Нараз Ярославу охоплюють сумніви — чи зможе передати правду життя тих буденних і трагічних днів? Збиралась внутрішньо до наступної напруженої роботи. Знала, що не щадитиме себе в ім'я воскресіння чийогось героїчного життя, щоб із екранів світу, як сама совість, глянули очі української дівчини-полонянки, налиті скорботою очі-вінки. Ярослава готується «внутрішньо» пережити все, правдиво передати коротку, але трагічну історію з підземним заводом, із підкопом у таборі, що здійснювався за рішенням інтернаціонального штабу в'язнів-антифашистів і закінчився полум'ям кремаційної печі: «Бо людське життя не повинно ж розвіятись жменькою попелу». Хай життя, що спалахнуло таким сяйвом, дійде через мистецтво до людей, як доходить до землі сяйво давно згаслої зорі... Воно мусить, міркує Ярослава, «жити для інших, хоча б в екранній мигтєвості, зне-смертитись у метаморфозі мистецтва».

Ярослава спроможна відтворити привабливий образ ніжної, мужньої і самовідданої дочки радянського народу, бо вона сама така. Ви-

росла в сім'ї карпатського селянина, ввібрала в себе духовну чистоту і високу цільність трудової людини, збагатила свою душу віковичним прагненням трудівника до прекрасного. В її образі розкрито проблему — народ і мистецтво. «Виростала в стихії творчості, в атмосфері народного артистизму, де робилось усе прекрасне. Вишивалось. Різьбилось. Пензликом на воску малювалось». «Весь рід мовби зійшовся в тобі своєю творчою снагою, своїми піснями — співанками»... Отже, з творчого потенціалу народу виводить письменник джерела справжнього мистецтва.

І хто припадає до цих цілющих джерел, той творить справжнє і глибоке, красиве і вічне, як саме життя. Так живуть і працюють Колосовський, Сергій, Ярослава. В їх творчому дерзанні відбилась доля народу. Так розкривається проблема народності і комуністичної партійності радянського мистецтва, стверджуються зв'язки його з життям. Актуальністю, бойовим сьогоденням пломеніють роздуми про мистецтво. З поведінки і міркувань головних героїв роману постає і стверджується також велика творча сила кохання: «Творчість — це любов, найперше любов! — думала Ярослава пристрасно. — Головне — треба бути здатним любити!» Велика любов творить дива героїзму і відваги, живить високі творчі злети, береже минуле, обіймає своїм теплом і людяністю сучасне, піклується про прийдешнє, про потомків наших. Треба жити красиво, щедро в ім'я прекрасного майбутнього.

У цих міркуваннях філософський смисл, синтез трьох планів роману — турбота про людину, про землю і майбутні покоління.

Своєрідність роману в усіх його ідейно-художніх компонентах повно розкриває і стверджує ознаки індивідуального стилю, художньої манери видатного письменника, який сам, як представник літератури соціалістичного реалізму, перебуває у постійних пошуках. Романтична піднесеність і сувора правда життя, ліризм, м'який гумор живих, таких звичайних людей і публіцистична урочистість авторських узагальнень — ці риси знайомі ще з «Прапорonosців» і «Тронки». Та в «Циклоні» посилюється потяг письменника до синтезу, до поєднання в творі різних планів життя нашого суспільства, до відтворення дійсності в її цілісності, в сукупності обставин розкриття багатогранності явищ, до показу сучасності як певної ланки в тісному взаємозв'язку з минулим і майбутнім.

І в такій різноплановості твору неминучі, мабуть, філософські роздуми, ліричні відступи, внутрішні монологи, хоч, ясна річ, це певною мірою утруднює сприйняття роману як художньої гармонії.

Твір почасти надто ускладнюється метафоричністю, символікою, філософсько-етичними роздумами.

Роман «Циклон» хоч і невеликий за розміром, але в ньому — вся наша неспокійна планета ХХ віку з її разючими протиріччями, соціальними «циклонами».

Письменник покладає надії на майбутні радянські покоління, яким і доручає «загнуздати циклони». І як втілення цієї надії, раз по раз у творі з'являється образ хлопчика, то з відсвітом шторму, то з сяйвом сонця на лиці.

Образ хлопчика — носія надій на майбутню суспільну гармонію створює кільцеву композиційну колізію, з'являючись на початку твору і в кінці його разом з образом Океану — символом могуття народу, в якому зливаються долі-ріки творців нового життя.

З усього твору постає величний образ радянського народу, спроможного долати зло в ім'я добра і щастя. Ця основна ідея надає «Циклонові» оптимістичного звучання і стверджує гуманістичну сутність комуністичних ідеалів.